TEŞEKKÜR

Elinizdeki kitap, 2005 yılı haziran ayı içerisinde bitirdiğim "Kahvehane Mekânı Örneğinde Devlet - Toplum İlişkileri (1930 - 1945)" başlıklı doktora tezimin büyük oranda aynısıdır. Teze ilham veren başlangıç, Prof. Dr. Korkmaz Alemdar tarafından verilen ve 2002 yılında aldığım "Türk İletişim Araştırmaları" başlıklı doktora dersine kadar uzanır. Nermin Abadan Unat'ın iletişim bilimine yaptığı katkılara dair hazırlamış olduğum ödev sırasında, Abadan Unat'ın özellikle Doğu toplumlarında kahvehanelerin önemli işlevlere sahip iletişim mekânları olmalarına rağmen incelenmemiş olmalarının büyük bir eksiklik olduğuna ilişkin vurgusunu 1961 yılında yaptığını gördüm. O zamandan bu yana kahvehaneler üzerinde bazı çalışmalar yapıldı; ancak bunların hiçbiri Osmanlı döneminde bu mekânların durumlarını tamamen aydınlatmak bir yana, Cumhuriyetin ilk yıllarına dokunmadı. Son yıllarda yapılan birkaç çalışma, günümüzde bu mekânların sadece işlevleri üzerinde durdu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kahvehanelere ilişkin araştırmaların olmamasına rağmen yapılmasının gerekliliği ise zaman zaman dile getirildi. Osmanlı'nın son dönemlerindeki kahvehanelerle ilgili bir makalesinde François Georgeon'un Cumhuriyetin ilk yıllarında kahvehanelerin durumlarına ilişkin bazı varsayımlar ileri sürmesi, yazarın kendisinin de belirttiği üzere, konu üzerinde araştırmaların olmamasından kaynaklanmaktaydı. Yazarın da vurguladığı üzere, Cumhuriyetin ilanından sonra kahvehanelere ilişkin gelişmeler konusunda araştırmalar olması gerekti (1999: 85). Dolayısıyla Nermin Abadan Unat'ın 1961'de işaret ettiği hususun 38 yıl sonra yazar tarafından tekrarlanması beni bu

çalışmaya yönelten ikinci etken oldu.

Bu tür vurgulara rağmen Cumhuriyetin ilk yıllarında kahvehanelere ilişkin bir bilimsel çalışmanın olmamasını teze başladıktan çok kısa bir süre sonra anlamaya başladım. Verileri, deyim yerindeyse, pek çok okumalar arasından "cımbızla ayıklarcasına" çekerek bulmaya çalıştım. Cümle düzeyindeki verilere ulaşmak, veri ve analizler arasındaki boşlukları doldurmak için ulusal nitelikli pek çok gazete ve dergi taradım, roman ve hikâye okudum ve konumla görünürde ilgisi olmayan; ancak olabilir umuduyla oldukça fazla arşiv malzemesini gözden geçirdim. Valilikler ve belediyelerin elinde kahvehanelere ilişkin istatistiksel bilgilerin bile olmadığını gördüğümden, bu boşluğu doldurmak için halkevleri dergilerini, gazetelerin kıyıda köşede kalmış haberlerini ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınlarını inceledim. Kahvehaneleri, içine gömülü olduğu toplumsal koşullarla ilişkilendirdiğimde bu hacimli çalışma ortaya çıktı.

Ancak belirtmemiz gerekir ki konu, hâlen araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu mekânların 19. yüzyıldan sonraki serüveni hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. İttihat Terakki dönemindeki kahvehanelerin işlevleri, bu mekânlar üzerindeki kontrol girişimleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. Keza Kurtuluş Savaşı yılları da aynı şekildedir. Dolayısıyla yapılacak çok şey vardır. 1945 sonrasında ve özellikle çok partili yaşama geçildikten sonra kahvehanelere ilişkin çalışmalar sosyologlar, tarihçiler, antropologlar, kültürel çalışmalarla ilgilenenler ve iletişim bilimciler için oldukça verimli malzeme sağlayabilir. Üstelik, bizim çalışmamız hiçbir şekilde 1930 - 1945 arası yılları tüketmiş de değildir. İleri sürdüğümüz görüşlerin ve sunduğumuz verilerin her zaman araştırılmaya, geliştirilmeye, eleştirilmeye açık olduğu muhakkaktır.

Bu itibarla yorucu çalışmam sırasında bilgi ve yönlendirmeleriyle katkılarını esirgemeyen bazı şahsiyetlere teşekkür etmek isterim. Bunların başında, özellikle tez danışmanım Prof. Dr. Korkmaz Alemdar olmak üzere, Prof. Dr. İrfan Erdoğan, Prof. Dr. Haluk Geray, Prof. Dr. Özer Ergenç, Prof. Dr. Kurtuluş Kayalı ve Yrd. Doç. Dr. Recep Boztemur gelir. Başbakanlık Cumhuriyet

Arşivinde, Tarih Kurumu Arşivi ve Kütüphanesinde, Milli Kütüphane'de, TBMM Kütüphanesinde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesinde, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde ve İletişim Fakültesi Kütüphanesinde çalışan değerli personele teşekkür ederim. Osmanlıca el yazıların tercümesinde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Bekir Koç ile Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde çalışan Kadir Aytar ve tezin okunmasında katkıları olan değerli arkadaşlarım Bülent, Aytaç ve Aylin; ayrıca teşekkür etmeyi borç bildiğim kişilerin başlarında gelir. Çok özel bir teşekkürü, Yrd. Doç. M. Ömer Alkan'a iletmek isterim. Kendisi, plaklar üzerine hâlihazırda yürüttüğü ve yayınlatmadığı verilerini benimle paylaştı. Benzer paylaşım, elektronik posta üzerinden yazıştıklarımdan ve kendileriyle görüştüklerimden geldi. Kişisel görüşmeyle katkılarını sağlayanlar, e-mail yazışmalarıyla değerli bilgilerini esirgemeyenler, Ankara'da bir kahvehanede görüştüğüm Cengiz Kırlı ile İstanbul'da bildirisini dinlediğim ve kendisiyle görüştüğüm Prof. Dr. Cemal Kafadar ve adlarını sayamadığım kişilere yine teşekkür etmeyi bir görev bilmekteyim. Biçimsel anlamda teşekkür listesinin sonunda gibi görünmelerine rağmen, eşim Filiz ile oğullarım Mehmet Serkan ve Onur bana önemli katkıda bulundular. Onur, Mehmet Serkan ve Filiz olmasaydı, bu çalışma ortaya çıkamazdı. Bu nedenle ailem teşekkürlerin en büyüğünü hak ediyor. Teşekkürler...

Eylül / 2005 / ANKARA

1. BASKIYA ÖNSÖZ

Serdar Öztürk'ün kitabına ilişkin olarak ilk söylemem gereken ciddi bir emek ürünü olduğudur. Son yılların önemli çalışmalarından biri olarak değerlendirileceğinden hiç kuşkum yok. Ama bu kitabın başka önemli bir yanı daha var. O da her alanda tüketimin, taklitçiliğin ve uluslararası egemen güçlere aracılık etmenin ön plana çıkarıldığı günümüz koşullarında, ülkemizdeki gelişmeleri özgün biçimde açıklamaya çalışmasıdır. Bu, övgüyü hak eden önemli bir noktadır. Serdar Öztürk kahvehanelerin gelişimini, siyasal iktidarın uyguladığı politikaları ve bunların nedenlerini ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Çabası 1930'lu yılların toplumsal tarihinin yazılmasına çok önemli bir katkıdır. Bundan böyle basmakalıp formüllerle Tek Parti Dönemi'nin toplumu baskı altına almaktan başka bir amacı ya da politikası olmadığı söylenemeyecektir. Tersine toplumsal sorunları yeni bir toplum ve birey yaratmak üzere özenle izlediği ve koşullara uygun politikalar belirlemeye çalıştığı gerçeği daha iyi anlaşılacaktır. Bu da yakın tarihimizin gelişmelerinin doğru yorumlanmasını sağlayacaktır.

Serdar Öztürk'ün çalışması bilim dünyasında giderek egemen olan paradigmanın dışındadır. Ve iyi ki öyledir. Çünkü Ulusal Kurtuluş Savaşı ve onun büyük önderi Mustafa Kemal'i karalamak ya da unutturmak çabaları olağanüstü biçimde artmıştır. Tek Parti Dönemi'ne ilişkin bütün gelişmeler, değerler küçümsenmekte, bu dönemin uygulamaları "faşist" olarak nitelendirilmektedir. Ve bunlar faşizmi geliştiren, dünya halklarının başına bela eden, bugün de bunu evrensel politika hâline getirmeye çalışan ülkelerin beklentileri doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Bu

çok acıklı bir durumdur. Bilimsel özgürlük ve üniversite özerkliği ülkenin sorunlarını anlamak ve açıklamak yerine tarihe, halka ve geçmişe karşı haksız ve yanlı açıklamalar yapabilmenin aracı hâline gelmiştir. Fikir sahipleri bilgi sahiplerini etkisiz kılmaya çalışmaktadır.

Ancak ne yazık ki içinde bulunduğumuz dönemde bilim insanının zorluğu sadece sözü edilen "Sahibinin Sesi"ne karşı değildir. Bundan daha da önemlisi Cumhuriyetin bilimsel kurumlarının içine düşürüldüğü durumdur. Bu süreç İkinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile başlamış ve farklı görünümler altında sürmektedir. DTCF'nin savaş bitiminde içine sokulduğu "Cadı Kazanı" ülkemizde sosyal bilimlerin gelişimine çok büyük bir darbe vurmuştur ve etkileri hâlâ sürmektedir. 1970 ve 1980 askerî müdahalelerinin uygulamaları bu olumsuzluğu sürdürmüştür. Mustafa Kemal'in özenle kurup geliştirilmesini istediği Türk Tarih Kurumu açıklanması zor bir atalet içindedir. Türk tarih araştırmalarının içine sokulduğu yetersizlik, alanın yabancı ve özellikle Amerikalı bilim adamlarının yapıtlarının çevirileri ile doldurulması sonucunu yaratmıştır. Türkiye'de insanlar tarihi, yöntemini büyük ölçüde kendilerine sunulan çeviri eserlerden öğrenmeye çalışmaktadır. Bu son yıllarda büyük önem kazanan Ermeni soykırım tartışmaları için de geçerlidir. Ermeni konusu Batı politikaları ön plana çıkarttığı için değil, Osmanlı İmparatorluğu'ndan dağılması sürecinde doğan devletlerin dillerinin, tarihlerinin araştırılması çabalarından dolayı gündemde olması gerekirdi. Tartışmaların günün moda olan politik kavramları ile yürütülmeye çalışılması Türkiye'de bilimin gelişmesine de engel oluşturmaktadır. Komşularımızın tarihi bir yana, övündüğümüz Türk Devrimi'nin tarihinin bile doğru dürüst incelenmemiş olması yürek yarasıdır.

Serdar Öztürk'ün çalışması bu iç karartıcı ortamda insana umut vermektedir. Geçmişi merak eden, söylenenleri bilen, bunlara yeni şeyler ekleme tutkusunda olan ve bunu emperyalizmin tutsağı olmadan yapabilen bir bilim insanı kuşağı herhalde yetişmektedir. Toplumun da bunca badireden sonra "fikri hür, vicdanı hür" bağımsız bilim insanlarına gereksinimi vardır. Yurdunu, insanını seven, bilimin gereklerini yerine getirebilen, Batı top-

lumlarına bağımlı olmayan bilim insanına. Bu konuda daha çok emek verilmesi gerektiğinin farkında olmak gerek.

Korkmaz Alemdar, Ekim 2005

2. BASKIYA ÖNSÖZ

Baskısı çok önce tükenen bu kitabın yeniden baskısının yapıldığı şu dönemde, mekân konusu değişik disiplinlerin araştırma nesnesi olmaya devam etmekte. Mekâna tarihsel, sosyoloji, felsefi, iletişim ve sinemanın merkezde yer aldığı sanatsal zaviyelerden bakan çalışmaların alabildiğine arttığı bir dönemde internetin günlük yaşamımıza girmesiyle artık sanal mekânlardan da söz eder hâle geldik. Sanal mekânlardan özellikle sosyal medya, toplumsal hareketlerde önem kazanmış durumda. Sanal mekânlar ve fiziksel mekânlar üzerinde dünyanın değişik bölgelerinde iktidarlar ile değişik toplumsal kesimler arasında bir mücadele yaşanmakta.

Şayet medya dolayımıyla tanık olduğumuz, hatta bizzat içinde doğrudan yer aldığımız mekân üzerindeki mücadele deneyimini sadece şu andaki tarihe mündemiç bir olgu olarak görüyorsak oldukça yanılmaktayız. Bu kitap, Türkiye tarihinden bir kesiti odağa olarak bu yanılgı üzerinde düşünmemize imkân verecek veri ve yorumlar içermekte. Kuruldukları ilk andan başlayarak üzerlerinde iktidarlar ile toplumun geniş kesimleri arasında her daim kontrol kurma mücadelesi yaşanmış bir mekân olarak kahvehaneler, hâlihazırda günümüzde yaşadığımız deneyimlerin geçmişteki uzun soluklu macerasına dair ilginç hikâyeler barındırmakta. Mekân üzerinde mücadeleye dair tarihsel incelemenin anlamı, günümüzde üretilen ve gelecekte üretilecek yeni hikâyeleri anlamaya ışık tutmakta.

Bu kitabın ilk baskısının yapıldığı 2005 yılından bu yana tarihe yaklaşımımda bir değişiklik yok: Tarih politik, ekonomik, zorlayıcı ve simgesel iktidarlar ile bu iktidarlar dışında yer alanlar

arasındaki ilişkide üretilir. Bu çerçevede odağı ne sadece yöneticilerin kararları, uygulamaları ve şahsiyetlerine çevirecek bir tarih ne de romantik ve nostaljik bir anlayışla sadece yönetilen kesimlere çevirmek gerçekliği bütünsel kavrayışımıza imkân verir. Tarih bir "ilişkisellikte" üretilmekteyse, bir tarafta "İktidar" başlıklı küme, diğer tarafta "Yönetilenler" başlıklı kümenin kesiştiği taralı alanın asıl inceleme nesnesi olması gerekir. Çalışmada bu nedenle yer yer odak kaydırmaları yapıldı, deyim yerindeyse kümeler arasında dans edilerek devlet ve toplum arasındaki ilişkiye yoğunlaşıldı. Zaten kahvehane gibi bir mekân da bu nedenle inceleme nesnesi olarak alındı: Kahvehane tam da devlet ve toplum ilişkilerinin ifşa edileceği bir taralı alandır. Ama odağımızı sadece kahvehanede üretilen ilişkilere alsaydık, Venn şemasının yönetilenler boyutuna yoğunlaşıp, kümenin iktidar tarafını ihmal edecektik. Bu yüzden bir taraftan devlet kararlarını, uygulamalarını ve iktidarın hegemonyasını benimseyen simgesel seçkinlerin (gazetecilerin, entelektüellerin, yazarların vs.) düşüncelerini, diğer taraftan kahvehaneleri kullanan müdavimlerin pratiklerini, taktiklerini, düşüncelerini, iktidar bloğunda olmamasına karşın kahvehaneler konusunda yönetimle aynı görüşleri paylaşan sıradan insanın kanaatlerini ve iktidar bloğunun içinde olmasına karşın kahvehanelere dair daha toplum merkezli çizgide duranların düşüncelerini hep birlikte ele aldık. Böylece çalışmayı bütüncül bir hatta ve benimsediğimiz tarihsel yaklaşıma göre inşa ettik.

Bazı çalışmalar yorucudur ama bir o kadar da verimlidir. Doktora tezim olan bu eserin üretilmesinde benimsediğim tarihsel yaklaşıma uygun olarak yerel gazetelerden arşivlere, sözlü tarihe, romanlara, anı kitaplarına kadar devasa bir külliyatın içinde gezindim. Deyim yerindeyse bir boşluğun içinde yol aldım. Önümde sadece Osmanlı dönemindeki kahvehanelere ilişkin çalışmalar bulunmakta, Cumhuriyet dönemine dair sadece genel ve genelleyici ifadeler yer almaktaydı. Hafızamı yokladığımda yorucu ancak oldukça entelektüel bir zevkin araştırmama eşlik ettiğini hatırlıyorum.

Elinizdeki çalışmanın konumlanma noktası, kahvehanelere dair hikâyeyi sadece betimsel bir düzeyde anlatmamakta, aynı za-

manda hep "neden" sorusunu sormaktadır. Bu soruyu 1945 sonrası Türkiye'sinde kahvehanelerin sosyal tarihine yönelik ayrıntılı bir çalışmanın olmaması bağlamında da sorabilirim. Türkiye'de 1945 sonrasında kahvehanelerin değişen görünümü, işlevleri ve devlet - toplum arasındaki tampon mekanizma konumuna dair tarihsel sosyolojik çalışmalar hâlen yapılmamıştır. Dijital mekânlardan önce, o mekânlara evrilen ve onlarla birlikte yan yana olan özerk faaliyetlerin üretildiği fiziksel mekânların analiz edilmesi gerekir. Özerk mekânlar içerisindeki kahvehanelerin tarihi yeterince açığa çıkarılmadan, sadece günümüzdeki mekânlara ampirik olarak odaklanmak bizlere oldukça yanılsamalı imgeler sunar. Yanılsamanın ifşasında, ancak o mekânı zamansal düzlemlerde kat edecek arkeolojik bir kazı son derece önemlidir.

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK
Ankara, 2 Ocak 2020